

چیستی جنگ ترکیبی، اشتباهی تکراری در مباحث نظامی

کوروش بقایی*^۱
مجید رجب پور^۲
سیدرضا پرواس^۳

چکیده

در سال‌های اخیر هر چند مدت یک‌بار اصطلاحات جدیدی از جنگ در محافل نظامی داخل کشور مطرح و سیل عظیمی از کتب، مقالات، طرح‌های آموزشی و ... برای ارائه پاسخ به این نیاز جدید، روانه سازمان‌های نظامی می‌شود و به دنبال آن، مسئولین و فرماندهان نظامی برای عقب نماندن از این جریان، در سخنرانی‌ها، همایش‌ها و ... به‌طور دائم اصطلاح جدید را تکرار نموده و از تحول به‌وجود آمده سخن به‌میان می‌آورند؛ واقعیت عینی نشان می‌دهد که واحدهای رزمی عملاً از همان شیوه قدیمی جنگ استفاده کرده و این اصطلاحات جدید تنها باعث سردرگمی و نقصان آموزش و در نتیجه کاهش توان رزمی گشته است. با توجه به ماهیت موضوع پژوهش، این پژوهش از نوع کاربردی بوده، روش تحقیق مرتبط با آن با روش توصیفی انطباق دارد و از رویکرد تجزیه و تحلیل آمیخته داده‌ها به‌صورت کارآ و اثربخش استفاده گردیده است. برای انجام این پژوهش، جمع‌آوری اطلاعات به دو روش میدانی و کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است. در روش میدانی نیز عمده اطلاعات از طریق پرسشنامه خودساخته جمع‌آوری شده است. پایایی سئوالات پرسشنامه با استفاده از روش تنصیف (دو نیمه کردن)، عدد ۰/۸۹٪ محاسبه گردید؛ به‌طوری‌که این مطلب مؤید آن است که سئوالات پرسشنامه از پایایی بالایی برخوردار می‌باشد. جامعه آماری در نظر گرفته شده در این تحقیق، شامل تعداد ۳۲ نفر از اساتید خبره و کارکنان دانشگاه که در مسائل مرتبط با حوزه‌های دفاعی و امنیتی دارای صلاحیت‌های علمی و عملی برجسته‌ای می‌باشند. یافته‌های تحقیق مشخص نمود که مؤلفه‌های نسبت داده شده به جنگ ترکیبی، با آنچه بوده، تغییر محسوس را نشان نمی‌دهد.

واژه‌های کلیدی

جنگ ترکیبی، جنگ هیبریدی، چیستی جنگ ترکیبی، اصطلاحات جدید، مباحث نظامی

^۱ - کارشناس ارشد مدیریت دفاعی دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا

^۲ - عضو هیئت علمی دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا

^۳ - عضو هیئت علمی دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا

مقدمه

هنگامی که پیکاسو، سبک کوبیسم را در نقاشی به وجود آورد، خیل عظیمی از هنرشناسان و متجددین به سبک وی تمایل نشان داده و در همه محافل روشن فکری، صحبت از طریق نقاشی معناگرایانه و مدرنی بود که پیکاسو به وجود آورده بود؛ به طوری که هرگونه طرفداری از سبک‌های گذشته و واقع‌گرایانه، یک نوع بی‌کلاسی محسوب می‌گردید و از هنر نقاشی گذشته به‌عنوان سبک‌های کلاسیک (به معنای قدیمی) یاد می‌شد، ولی خود پیکاسو در بیان این سبک جدید جمله‌ای را بیان داشت که بیان‌گر نقطه‌نظرات مطرح شده در این مقاله است "من شما را تمسخر نمودم و شما هم از تنبلی دودستی به آن چسبیدید. (ماتین، ۱۹۸۶: ۷۹).

پرواضح و مبرهن است که مثال بالا و نظائر آن می‌توانند در حوزه‌های متعدد و متنوع از جمله حوزه نظامی نیز به صورت گسترده‌ای به کار آیند. طی سال‌های گذشته شاهد آن بوده‌ایم که هر از چند گاهی، اصطلاحی جدید در سطح نیروهای مسلح مطرح می‌شود؛ به طوری که در ابتدا، به منزله انقلابی در امور نظامی محسوب شده و سروصدای زیادی به پا می‌کند؛ ولیکن با مرور زمان درمی‌یابیم که این اصطلاح جدید، هیچ دانش جدیدی را در امور نظامی اضافه نمی‌نماید؛ بلکه باعث می‌شود تا اصول و قواعد اساسی نبرد که براساس منطق ریاضی شکل گرفته، بارها آزمایش شده، تجربه عملی داشته و برای آموزش آن آئین‌نامه‌ها و رهنامه‌ها تدوین شده است، به دست فراموشی سپرده شود و در اثر سهل‌انگاری و بی‌تفاوتی متخصصین نظامی و میدان دادن به روشن‌فکرانهای کم‌سواد، شاهد سردرگمی در یگان‌های اجرایی باشیم و نماد بارز آن، انجام ده‌ها رزمایش برای دست‌یابی به یک الگوی مناسب برای جنگ ناهم‌تراز می‌باشد که با میلیاردها تومان هزینه، تاکنون هیچ دست‌آورد قابل ارائه‌ای نداشته و نتوانسته است حتی یک آئین‌نامه مناسب، جایگزین آن چه قبلاً بوده بنماید.

در طول تاریخ، ما جامعه‌ای را سراغ نداریم که توانسته باشد مدت زمان مدیدی را فارغ از دغدغه‌ها و معضلات امنیتی، به سر ببرد؛ بنابراین برای حصول و وصول به امنیت مطلوب و جلوگیری از تکرار فجایع رخ داده و به‌وقوع پیوسته در محیط پیرامونی جمهوری اسلامی ایران، لازم است نیروهای مسلح خود را برای جنگ‌های احتمالی آتی آماده نموده و با اصول و قواعد اساسی جنگ‌های قابل تصور آینده، بیش از پیش آشنایی تمام و کمال پیدا نمائیم.

در این مقاله با استفاده از تعاریف مرتبط با انواع و اقسام جنگ، آراء و نظرات ارزنده و ارزشمند صاحب‌نظران و خبرگان و با انجام یک مقایسه تطبیقی میان دو اصطلاح جدید «جنگ ناهم‌تراز و جنگ ترکیبی» به تفاوت‌های معنایی این اصطلاحات جدید با آن چه در گذشته بوده است،

اشاره و درنهایت راهی صحیح و اصولی برای استفاده از دستاوردهای نظامی جهان ارائه گردیده است.

بیان مسئله

جدیدترین و پیچیده‌ترین سبک جنگیدن که تاکنون مطرح شده، جنگ‌های ترکیبی است. جنگ ترکیبی، به‌کارگیری هم‌زمان و توأمان ترکیبی از ابزارهای متعارف، نامنظم و نامتقارن می‌باشد و این‌که جنگ ترکیبی شامل استفاده یک بازیگر دولتی یا غیردولتی از همه ابزارهای در دسترس دیپلماتیک، اطلاعاتی، نظامی و اقتصادی با هدف ایجاد بی‌ثباتی در کشور هدف می‌باشد. تعدادی از ویژگی‌های مرتبط با جنگ‌های ترکیبی که در منابع و مآخذ معتبر و دست اول داخلی و خارجی به آن‌ها اشاره شده و پیرامون هریک از آن‌ها بحث و بررسی‌های جامع و متقن صورت پذیرفته است عبارتند از: حضور عناصر عمده نیروهای منظم و نامنظم دولتی و غیردولتی، مشارکت راهبردی، فرماندهی چندوجهی، اقدام هم‌زمان، ابزارهای چند وجهی، تهدیدات به شکل سریع و همچنین فقدان دکترین عملیاتی مشخص.

با این رویکرد این ابهامات پیش می‌آید که آیا اصول و قواعد و طرز جنگیدن نیروهای مسلح ما در جنگ ترکیبی با گذشته متفاوت خواهد بود و باید در اصول و قواعد و آئین‌نامه‌های خود تجدیدنظر نمائیم؟ آیا باید اقدامات جدیدی برای رویارویی کارآمد و مؤثر با قوای دشمن در شرایط جنگ آینده انجام دهیم؟ و یا این‌که جنگ ترکیبی در گذشته هم به همین شکل و یا اشکال متفاوت وجود داشته است و باید سعی نمائیم به آموزش و دانش گذشته خود بیفزائیم؟ چه تفاوت‌هایی بین جنگ ترکیبی و اصول و قواعد شناخته شده در گذشته وجود دارد؟ یکی از ویژگی‌های اساسی جنگ‌های ترکیبی، استفاده از ابزارهای چندوجهی (مدنظر قرار دادن تمامی منابع نظامی و غیرنظامی داخل و خارج میدان نبرد) در سازماندهی‌ها و طرح‌ریزی‌ها می‌باشد. هدف اصلی از انجام این تحقیق، نیز بررسی تفاوت‌های موجود میان مؤلفه‌های اصطلاح جنگ ترکیبی با اصول و قواعد شناخته شده در گذشته و ارائه راه‌کارهایی برای ایجاد یک روش آموزش صحیح و یکنواخت برای مقابله با انواع جنگ می‌باشد.

شکی نیست که جمهوری اسلامی ایران حلقه‌ای است از زنجیره جبهه مقاومت در مقابل جریان استکبار و گروه‌های تکفیری- تارشگری^۱؛ زمانی قادر خواهد بود، قدرت بازدارندگی دفاعی و امنیتی جبهه مقاومت را به‌صورت کارآ و اثربخش ارتقاء بخشد که، خود را برای مقابله کارآمد و مؤثر با انواع و اقسام نبرد آماده کند. زیرا، امنیت واقعی زمانی حاصل می‌شود که بتوان

^۱ - تروریستی

بازدارندگی مناسبی ایجاد نمود، بازدارندگی یک پیش‌فرض است که موجب می‌گردد تا تصمیمات در پاسخ به نوعی از محاسبات هزینه-فایده اتخاذ شوند (ندلیو، ۲۰۰۷: ۱۲۱).

مبانی نظری تحقیق

جنگ‌های ترکیبی

به دلیل پیچیدگی‌های فزاینده محیطی در جهان امروز، پدیده‌ها نیز به همان میزان پیچیده و چندوجهی شده‌اند. جنگ یکی از پدیده‌ها است که به دلیل ماهیت، ویژگی و شکل عملیاتی آن دچار تحول بنیادین شده است. جنگ یکی از مفاهیم اساسی علوم سیاسی، نظامی و دفاعی است. جنگ از نظر شکل، محتوا و گستردگی در دوره‌های مختلف تاریخی تغییرات بنیادینی پیدا نموده است. جنگ یکی از پدیده‌های اساسی جوامع انسانی است که انواع و اقسام نسل‌های مرتبط با جنگ‌های نظامی از نظر وسعت، شدت، مدت، انگیزه، نوع صحنه نبرد، نوع سلاح، هویت نیروهای رزمنده و... مطابق با چهار دسته کلی جنگ‌های سنتی (تجربه محور)، جنگ‌های مدرن (فرآیند محور)، جنگ‌های فرانونین (پست مدرن) (تأثیر محور) و جنگ‌های آرمان‌طلبانه (آرمان محور) قابل دسته‌بندی و طبقه‌بندی می‌باشد (یارندی، ۱۳۹۴: ۶-۳).

خطرات مرتبط با اختلافات نظامی در عصر حاضر به سه دسته کلی زیر طبقه‌بندی می‌شوند:

۱. متداول (معمول): سازمان‌هایی که در چارچوب استانداردهای پذیرفته شده از نظر تجهیزات و رفتار قرار می‌گیرند.

۲. غیرمتداول (غیرمعمول): سازمان‌هایی که در چارچوب استانداردهای پذیرفته شده از نظر تجهیزات و رفتار قرار نمی‌گیرند.

۳. هیبریدی: استفاده توأمان از سازمان‌ها، تجهیزات و روش‌های متداول و غیرمتداول در یک

محیط منحصربه‌فرد جهت بهره‌مندی از اثرات راهبردی هم‌افزای آن‌ها

جدیدترین و پیچیده‌ترین سبک جنگیدن که تاکنون مطرح شده، جنگ‌های ترکیبی است.

جنگ ترکیبی، ترکیبی از ابزارهای متعارف، نامنظم و نامتعارف می‌باشد. جنگ ترکیبی شامل استفاده یک بازیگر دولتی یا غیردولتی از همه ابزارهای در دسترس دیپلماتیک، اطلاعاتی، نظامی و اقتصادی با هدف ایجاد بی‌ثباتی در کشور هدف می‌باشد.

جنگ ترکیبی از ترکیب انواع عرصه‌های جنگ، فرآیندهای جنگ و جنگ‌های با شدت‌های متفاوت در شکل محلی، منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای به وجود می‌آید.

انواع جنگ از نظر عرصه جنگیدن (قلمرو جنگیدن)، فرآیند جنگیدن، شدت و ترکیب ملیتی نیروها به شرح موارد ذیل می‌باشد:

انواع جنگ از نظر عرصه جنگیدن

در یک جمع‌بندی کاربردی می‌توان جنگ را از نظر عرصه جنگیدن (قلمرو جنگ) به صورت زیر دسته‌بندی نمود:

الف: جنگ زمینی، دریایی و هوایی:

شناخت عرصه‌های جغرافیایی جنگ در زمین، دریا و هوا از الزامات طرح‌ریزی منطقی جنگ می‌باشد؛ زیرا امروزه نمی‌توان جنگ را مراحل از عملیات تک نیرویی انگاشت (نیروهای زمینی، هوایی و دریایی به‌طور مشترک در جنگ شرکت دارند).

ب: جنگ فضاپایه:

استفاده از ماهواره‌های نظامی، سلاح‌های ضد ماهواره و سیستم‌های دفاعی موشک‌های بالستیک به منظور کنترل بر روی مناطق ماورای جو و دفاع در مقابل سلاح‌های پرتاب شده از فضا یا زمین را جنگ فضاپایه می‌گویند.

پ: جنگ سایبری (رایانه‌ای):

عبارت است از رخنه غیرمجاز به سامانه‌ها و شبکه‌های رایانه‌ای از طریق خطوط ارتباطی یا سایر ورودی‌های آن با بهره‌گیری از نقاط ضعف سخت‌افزاری و دریاچه‌های نرم‌افزارهای شبکه رایانه‌ای به منظور تخلیه، تخریب و دست‌کاری اطلاعات.

ت: جنگ شناختی:

حوزه علوم شناختی حوزه‌ای است برای توضیح، شبیه‌سازی و بازتولید کارکردهای فرآیند ذهن انسان در محصولات و فناوری‌های مورد نظر (دست‌کاری هدایت شده افکار و احساسات نیروهای دشمن).

انواع جنگ از نظر فرآیند جنگیدن:

الف: جنگ روانی

ب: جنگ الکترونیک

پ: جنگ شیمیایی و میکروبی (جنگ نوین)

ت: جنگ چریکی

ث: جنگ منظم

ج: جنگ با سلاح‌های هوشمند (رباتیک)

چ: جنگ محیطی (جنگ محیطی عبارت است از دست‌کاری هدایت شده در طبیعت جهت رسیدن به اهداف نظامی و اقتصادی)

انواع جنگ از نظر شدت:

جنگ‌ها از نظر شدت نیز قابل دسته‌بندی و طبقه‌بندی می‌باشند؛ به طوری که در این حالت شدت کشندگی سلاح‌ها، وسعت جغرافیایی جنگ و مدت آن مدنظر قرار می‌گیرد:

الف: جنگ هسته‌ای

الف-۱: جنگ عمومی

طبق یکی از تعاریف موجود، جنگ عمومی جنگی است که شامل حمله ابرقدرت‌ها یا قدرت‌های بزرگ بر علیه یکدیگر می‌شود. در چنین جنگی از سلاح‌های هسته‌ای استفاده خواهد شد و در زمانی کوتاه، جنگ به اکثر کشورهای جهان گسترش یافته و همه امکانات مادی و معنوی آنان درگیر جنگ خواهد شد.

الف-۲: جنگ محدود هسته‌ای

یکی از تعاریف موجود مرتبط با جنگ محدود، مفهوم هسته‌ای آن است. در این مفهوم، جنگ محدود هسته‌ای، یک جنگ هسته‌ای است که شامل خاک ابرقدرت‌ها یا قدرت‌های بزرگ نمی‌شود (مرادیان، ۱۳۹۳: ۶).

ب: جنگ غیرهسته‌ای

پ: جنگ محدود (از لحاظ جغرافیایی، هدف و ابزار)

ت: جنگ کم‌شدت

انواع جنگ از نظر ترکیب ملیتی نیروها:

جهانی شدن پدیده‌ها؛ از جمله جهانی شدن پدیده جنگ، سبب شده است که ترکیب ملیتی نیروهای درگیر در جنگ در شکل عملیات نظامی تأثیر قابل توجه‌ای داشته باشد. جنگ‌ها از نظر ترکیب ملیتی نیروهای شرکت کننده در آنها را می‌توان به انواع زیر دسته‌بندی و طبقه‌بندی نمود:

الف: جنگ ائتلافی

ب: جنگ اتحادیه‌ای (اتحادیه‌های نظامی مانند جنگ ناتو در افغانستان)

پ: جنگ نیابتی ۱ (منظم و چریکی)

ایجاد منازعات منطقه‌ای و حمایت از هم‌پیمانان به جای حضور مستقیم نظامی را جنگ نیابتی گویند (رشید و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۰).

ت: جنگ فراملیتی (سربازان بدون مرز)

ث: جنگ دوطرفه بین دو کشور با مرزبندی رسمی

جنگ ترکیبی (هیبریدی)^۱

جنگ ترکیبی، جنگی با ترکیبی از ابزارهای متعارف، نامنظم و نامتعارف است. جنگ ترکیبی شامل استفاده یک بازیگر دولتی یا غیردولتی از همه ابزارهای در دسترس دیپلماتیک، اطلاعاتی، نظامی و اقتصادی با هدف ایجاد بی‌ثباتی در کشور هدف می‌باشد.

جنگ ترکیبی جنگی است که نیروهای منظم و نامنظم قابل توجهی به‌طور هم‌زمان تحت فرماندهی واحدی رزم می‌کنند (هیوبر، ۱۹۹۶: ۷۳).

جنگ‌های هیبریدی شامل گستره‌ای از حالات متفاوت جنگ؛ از جمله توانایی‌های متداول، تاکتیک‌های نامنظم، انجام خشونت بی‌رویه و اغتشاشات جنایی بوده و می‌توانند توسط دولت‌ها یا نهادهای غیردولتی هماهنگ شوند. به جنگ‌های ترکیبی، جنگ چند وجهی^۲ نیز گفته می‌شود (بی‌نا، ۱۳۸۹: ۲۱).

ویژگی‌های جنگ ترکیبی

الف: حضور عناصر عمده نیروهای منظم و نامنظم دولتی و غیردولتی

آن‌چه جنگ ترکیبی را از جنگ‌های گذشته متمایز می‌نماید، ترکیب عناصر عمده نیروهای منظم و نامنظم دولتی و غیردولتی می‌باشد؛ مانند ترکیب ارتش منظم انگلستان با چریک‌های کشور اسپانیا در جنگ با ناپلئون

ب: مشارکت راهبردی

جنگ ترکیبی به دلیل ماهیت چند ملیتی، چند بعدی، درگیر شدن تمامی عناصر قدرت ملی و اثرات فراگیر و طولانی مدت، تنها در سطح راهبردی قابل طرح‌ریزی و اجرا می‌باشد (تاکنون الگویی برای جنگ ترکیبی در سطح عملیاتی و تاکتیکی ارائه نشده است).

ب: فرماندهی چند وجهی

این شیوه از فرماندهی با روش‌های فرماندهی متمرکز تفاوت دارد. به علت پیچیدگی و ابهام جنگ ترکیبی، فرماندهان با مشکلاتی بیشتر از آن‌چه که یک فرمانده جنگ تک‌وجهی مواجه است روبه‌رو می‌باشند. در شیوه فرماندهی جنگ ترکیبی، فرماندهان و مسئولانی که در مسائل مختلف دارای یک بینش و افق دید هستند، برای اهدافی که مشخص می‌کنند ظرفیت ایجاد اجماع را دارند.

فرمانده جنگ ترکیبی نمی‌تواند همیشه آن راهی را که می‌پندارد بهترین راه‌کار است انتخاب نماید؛ در چنین اوضاعی فرمانده ابتدا باید محاسن نسبی عوامل مورد اختلاف را ارزیابی نموده و راهی را انتخاب نماید که کمتر از راه‌های دیگر نقاط ضعف دارد. این روش بهتر از آن است که تلاش بیهوده در انتخاب راه‌حل سفید یا سیاه که بتوان آن را به عنوان بهترین راه‌حل نامید به‌عمل آورد.

ت: اقدام هم‌زمان (گزارش پژوهشی شماره ۲ تحت عنوان "پیدایش جنگ هیبرید" از سری انتشارات مرکز آموزشی و پژوهشی شهید سپهبد صیاد شیرازی، ۱۳۸۹: ۱۷).
اداره جنگ در عرصه‌های مختلف نظامی، سیاسی، حقوقی، اقتصادی، اطلاعاتی و رسانه‌ای در یک دوره زمانی برای دستیابی به تأثیرات به‌موقع و کم‌هزینه، به‌جای جنگ در فازهای مختلف را اقدام هم‌زمان در جنگ ترکیبی می‌گویند.

ث: ابزارهای چند وجهی

تمامی منابع نظامی و غیرنظامی داخل و خارج میدان نبرد در سازماندهی و طرح‌ریزی جنگ ترکیبی مدنظر قرار می‌گیرد.

ج: تهدیدات به شکل سریع

تهدیدات جنگ ترکیبی اغلب نوظهور و دارای تنوع هستند. چند تهدید هم‌زمان، یک تهدید چند وجهی و تهدید قابل دگردیسی در ابزارها و تاکتیک‌ها را می‌توان از انواع تهدیدات در شرایط جنگ ترکیبی دانست. بر این اساس سناریوهای تهدیدات با در نظر گرفتن محیط جنگ ترکیبی نیاز به بازنگری دارند.

چ: فقدان دکترین عملیاتی مشخص

یکی از مشکلات اجرای جنگ ترکیبی، تلقی اشتباه از آن است، جنگ ترکیبی به معنی عملیات هم‌زمان چند نیرو، در یک منطقه نیست؛ بلکه اقدامات هماهنگ و هم‌افزای تمامی عناصر قدرت ملی و فراملی برای دستیابی به یک هدف می‌باشد. برای این منظور به تدابیر متناسب با

هر مأموریت و کسب مهارت در اجرای آن‌ها نیاز است. تجربه عملی فرماندهان و مدیران غیرنظامی در ترکیب عناصر قدرت ملی و فراملی و درس گرفتن از بازخورد اقدامات در جنگ‌های واقعی، مهم‌ترین الگوی فرماندهان و مدیران برای طرح‌ریزی و اجرای جنگ‌های ترکیبی است.

ویژگی‌های فرماندهی چند وجهی

مدیریت جنگ‌های ترکیبی مستلزم همکاری‌های گسترده میان ارگان‌های نظامی و غیرنظامی‌ای خواهد بود که نماینده مجموعه متنوعی از دولت‌ها، سازمان‌های بین‌دولتی و سازمان‌های غیردولتی هستند. وزارت دفاع ایالات متحده آمریکا در پی ایجاد کادری از رهبران ارشد نیروهای مشترک برای فرماندهی عملیات راهبردی در منازعه‌های چند وجهی است (سال مونی، ۲۰۱۰: ۷۹).

ویژگی‌های رهبران راهبردی در جنگ‌های ترکیبی عبارتند از:

الف: داشتن مهارت به اتفاق رساندن نخبگان ملی و فراملی

ب: مهارت جلب اعتماد کارکنان و افزایش سرمایه اجتماعی در سطح ملی و بین‌المللی

پ: فرماندهی اخلاق‌مدار

ت: نگرش فازی در تجزیه و تحلیل محیط و حل مسائل

ث: درک محیط در حال تغییر و آینده‌نگری در تصمیم‌سازی (آینده‌نگاری)

ج: تصمیم‌سازی براساس تجزیه و تحلیل کمی و مدل‌سازی

چ: کمک به ایجاد نهادهای صنفی نظامی

ح: مهارت در دیپلماسی دفاعی

خ: مهارت در تعریف سلاح جدید متناسب با تهدیدات

در یک تعریف جامع که توسط اجلاس امنیتی مونیخ ارائه شده است؛ نبرد هیبریدی شامل ترکیبی از ابزارهای مختلف متعارف و غیرمتعارف می‌باشد؛ این ابزارها از دیپلماسی تا جنگ نظامی را شامل می‌شود. براساس تعریف ارائه شده در اجلاس امنیتی مونیخ، جنگ هیبریدی شامل موارد هشت‌گانه زیر است:

۱. دیپلماسی

۲. جنگ اطلاعاتی و پروپاگاندا (تبلیغات)

۳. حمایت از ناسامانی‌ها و شورش‌های محلی

۴. نیروهای نامنظم و چریکی

۵. نیروهای ویژه

۶. نیروهای کلاسیک نظامی

۷. جنگ اقتصادی

۸. حمله‌های سایبری

اشکال شناخته شده جنگ ترکیبی:

الف: جنگ ائتلافی یا مرکب

ترکیب عناصر عمده دو یا چند نیرو (زمینی، دریایی، هوایی و نیروهای ویژه) با ملیت‌های متفاوت

ب: جنگ شبکه‌محور

معماری شبکه‌ای محیط عملیاتی برای ارتقای آگاهی از وضعیت و تحلیل سیستم دشمن و در نتیجه انجام عملیات تأثیرمحور

پ: جنگ موازی

عملیات‌های موازی از سه بعد زمان، فضا و سطوح جنگ (تاکتیکی، عملیاتی و راهبردی) برای دستیابی هم‌زمان استفاده می‌کنند.

ت: جنگ علیه نیروهای نامنظم در محیط ویژه

ث: جنگ ناهمگون (نامتقارن)

ج: جنگ ناهمتراز

چ: جنگ دورایستا

قابلیت ضربه زدن از فاصله‌ای دورتر از برد عملیاتی دشمن با استفاده از ترکیب حملات موشکی، پهپادها، جنگ الکترونیک، عملیات روانی و ...

سایر تقسیم‌بندی‌های مرتبط با انواع و اقسام جنگ

جنگ براساس معیارهای مختلف به چند قسم تقسیم می‌شود:

تقسیم‌بندی جنگ براساس هدف: جنگ‌های عادلانه، جنگ‌های غیرعادلانه (نخجوان، ۱۳۱۷:

۳۵۱۹)

تقسیم‌بندی جنگ براساس مقیاس‌های جغرافیایی: جنگ‌های محلی، جنگ‌های منطقه‌ای،

جنگ‌های فرامنطقه‌ای، جنگ‌های جهانی (عمومی)

تقسیم‌بندی جنگ براساس انضباط و تاکتیک: جنگ‌های منظم (کلاسیک)، جنگ‌های نامنظم (چریکی)

تقسیم‌بندی جنگ براساس سطح جغرافیایی: جنگ‌های دریایی، جنگ‌های هوایی، جنگ‌های زمینی

تقسیم‌بندی جنگ براساس قلمرو: جنگ‌های داخلی، جنگ‌های خارجی
تقسیم‌بندی جنگ براساس نوع ابزار: جنگ‌های هسته‌ای، جنگ‌های غیرهسته‌ای (الویت و رجینالد، ۱۳۷۸: ۴۲۱)

اهمیت تقسیم‌بندی انواع و اقسام جنگ مطابق با موارد ذکر شده بالا به دو دلیل است:
۱. تا حد زیادی از ابهاماتی که تقسیم‌بندی‌های دیگر جنگ دارند دور است؛ به‌عنوان مثال، تقسیم جنگ به عادلانه و غیرعادلانه این ابهام را به وجود می‌آورد که کدام جنگ عادلانه و کدام جنگ غیرعادلانه است؟

نظامیان و دولت‌مردان آمریکایی فکر می‌کردند شوروی (سابق) با در اختیار داشتن هارتلند (قلب زمین)، به راحتی می‌تواند به اروپای غربی (متحد آمریکا) حمله کند. بنابراین، تنها راهی که بتوان جلوی پیشروی شوروی (سابق) را سد کرد، توسعه سلاح‌های هسته‌ای است؛ زیرا شوروی (سابق) را نمی‌توان به علت دارا بودن سربازان بی‌شمار و عمق استراتژیک و مهم‌تر از آن، یخبندان همیشگی اقیانوس منجمد شمالی، از طریق زمین و دریا مورد حمله قرار داد. (والترز، ۱۳۶۳: ۱۱۳)

بعد از جنگ جهانی دوم، نمونه‌های برجسته جنگ چریکی در چین، کوبا و ویتنام اتفاق افتاد. (آقایی، ۱۳۶۶: ۲۵۳)

هرگاه برای سرنگون کردن حکومت ضد‌مردمی حاکم یا به‌منظور بیرون راندن نیروهای متجاوز استعمار؛ ابزار، امکانات و درنهایت قدرت کافی فراهم نباشد، ممکن است جنگ چریکی بدین منظور آغاز شود. بر این اساس، نیروهای چریکی بیش از هر چیز، به قدرت و امکانات مردمی متکی هستند و در تلاش‌اند برای دستیابی به پیروزی، پشتوانه مردمی لازم را فراهم آورند. جنگ چریکی، جنگ نامنظم و درازمدتی است که توسط دسته‌های کوچک مسلح، علیه دشمن (داخلی و یا خارجی) صورت می‌گیرد. در این جنگ بیش از سایر جنگ‌ها، بر اصولی چون ایجاد انفجار در پشت خطوط اصلی، به ستوه آوردن دشمن، ناامن کردن و قطع راه‌های ارتباطی دشمن، عملیات ناگهانی علیه آن، تغییر دائم میدان جنگ و نظایر آن تکیه می‌شود. (جی‌آپ، ۱۳۵۹: ۶)

به عقیده مائو تسه تونگ (رهبر انقلاب چین)، اقدامات بالا در سه مرحله انجام می‌شود:

مرحله اول: دفاع استراتژیک

این مرحله، ضمن تلاش در جهت متحد کردن مردم، به تدریج برای عملیات نظامی و سیاسی (مانند اعتصابات) صورت می‌پذیرد.

مرحله دوم: تدارک آفندی

در این مرحله، چریک‌ها در جهت یکپارچگی بیشتر مردم، توسعه عملیات، تدارک سلاح، تدارک لوازم پزشکی و تدارک آذوقه اقدام می‌کنند.

مرحله سوم: آفند استراتژیک

چریک‌ها در صورت گذراندن موفقیت‌آمیز دو مرحله قبلی، توانایی لازم را برای نیل به پیروزی پیدا می‌کنند. بنابراین، با استفاده از قدرت حاصله در جهت تسلیم یا انهدام دشمن اقدام می‌کنند. (کالینز، ۱۳۷۰: ۸۷۷۹)

نوع و روش تحقیق

با توجه به ماهیت موضوع پژوهش، این پژوهش از نوع کاربردی بوده و روش تحقیق مرتبط با آن با روش توصیفی انطباق دارد. رویکرد تجزیه و تحلیل داده‌ها از نوع آمیخته (ترکیبی) بوده و این‌که برای انجام این پژوهش، جمع‌آوری اطلاعات به دو روش میدانی و کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است. برای این کار، ادبیات موضوع و مطالعات میدانی موثق انجام شده توسط دیگران، مورد کنکاش و مذاقه قرار گرفته و سایر اطلاعات موردنیاز از طریق جستجوی کتابخانه‌ای، اینترنتی و بانک‌های اطلاعات داخلی و خارجی به‌دست آمده است. در روش میدانی نیز عمده اطلاعات از طریق پرسشنامه خودساخته جمع‌آوری شده است. پایایی سئوالات پرسشنامه با استفاده از روش تنصیف (دو نیمه کردن)، عدد ۰/۸۹ محاسبه گردید؛ به‌طوری‌که این مطلب مؤید آن است که سئوالات پرسشنامه از پایایی بالایی برخوردار می‌باشد. حجم جامعه آماری برابر ۳۲ نفر (به‌صورت تمام‌شمار) در نظر گرفته شده است.

جامعه آماری

جامعه آماری در این تحقیق مشتمل بر تعداد ۳۲ نفر می‌باشند که این نفرات از خبرگان مسائل امنیتی و فرماندهان نظامی در نظر گرفته شده‌اند. تمامی اعضاء متشکله جامعه آماری علاوه بر این‌که از خبرگان علمی، اجرایی و مسئولین در حوزه مربوطه بوده و دارای ویژگی‌هایی نظیر؛

سابقه خدمت در مشاغل نظامی و امنیتی، هدایت یگان‌های عمده رزمی، تحقیق و پژوهش در مسائل راهبردی و آگاهی از مسائل روز می‌باشند؛ واجد ویژگی‌های مشترک زیر نیز می‌باشند:

۱. دارا بودن حداقل ۲۵ سال سابقه خدمت در نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران
۲. دارا بودن مدرک تحصیلی کارشناسی ارشد یا دکتری در رشته مدیریت دفاعی و یا رشته‌های مرتبط با آن
۳. دارا بودن حداقل ۵ سال سابقه خدمت در مشاغل فرماندهی یا مدیریتی در رده‌های میانی و بالا، استادی و یا عضو هیئت علمی دانشگاه‌های نظامی
۴. آشنا بودن به مبانی و چارچوب تحقیقات علمی؛ به‌خصوص در رابطه با گروه‌های تکفیری-تارشگری

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

در این تحقیق پس از جمع‌آوری اطلاعات موردنیاز، خلاصه مذاکرات اولیه طبقه‌بندی، ارزیابی، مقایسه و به‌صورت توصیفی موردبحث، بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفت و در مرحله بعدی اطلاعات حاصله از تشکیل اتاق فکر، مصاحبه و مطالعه اسناد و مدارک، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و رتبه‌بندی عوامل از اطلاعات کمی (پرسشنامه‌های ارسالی که با استفاده از آزمون رتبه‌ای فریدمن به‌صورت کمی ارائه شده بود) استفاده و تحلیل نهایی صورت گرفته است.

تجزیه و تحلیل داده‌های تحقیق

الف: رتبه‌بندی مؤلفه‌های اصطلاح جنگ ترکیبی (هیبریدی) در جنگ‌های قرن بیستم

جدول شماره ۱: اظهار نظر و رتبه‌بندی کارشناسان در خصوص میزان اهمیت مؤلفه‌های جنگ ترکیبی در جنگ‌های قرن

بیستم براساس آزمون فریدمن

کارشناس شماره	کلاسیک نیروهای	اطلاعاتی جنگ	دیپلماسی	نامنظم نیروهای ویژه	نیروهای سایبری	حمله‌های اقتصادی	جنگ محلی	شورش‌ها
۱	۲	۴	۱	۳	۵	۸	۷	۶
۲	۳	۱	۲	۶	۸	۷	۴	۵
۳	۸	۳	۷	۴	۲	۱	۵	۶
۴	۱	۸	۲	۴	۶	۳	۵	۷
۵	۸	۳	۷	۴	۲	۱	۵	۶
۶	۱	۳	۲	۴	۷	۸	۵	۶
۷	۸	۳	۷	۶	۲	۱	۵	۴
۸	۱	۳	۲	۴	۷	۸	۵	۶
۹	۶	۷	۵	۸	۳	۴	۲	۱
۱۰	۴	۳	۶	۱	۸	۵	۳	۷
۱۱	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳
۱۲	۳	۱	۲	۴	۷	۸	۵	۶
۱۳	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳
۱۴	۱	۵	۲	۴	۷	۸	۵	۳
۱۵	۱	۳	۲	۴	۷	۸	۵	۶
۱۶	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳
۱۷	۱	۳	۲	۴	۷	۸	۵	۶
۱۹	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳
۲۰	۴	۳	۶	۱	۸	۵	۲	۷
۲۱	۱	۳	۲	۴	۷	۸	۵	۶
۲۲	۶	۷	۵	۸	۳	۴	۲	۱
۲۳	۴	۳	۶	۱	۸	۵	۲	۷
۲۴	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳
۲۵	۳	۱	۲	۴	۷	۸	۵	۶
۲۶	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳
۲۷	۱	۵	۲	۴	۷	۸	۵	۳
۲۸	۱	۳	۲	۴	۷	۸	۵	۶
۲۹	۱	۳	۲	۴	۷	۸	۵	۶
۳۰	۶	۷	۵	۸	۳	۴	۲	۱
۳۱	۴	۳	۶	۱	۸	۵	۲	۷
۳۲	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳
R _j	۱۶۵	۱۶۱	۱۴۹	۱۴۷	۱۴۰	۱۳۵	۱۳۰	۱۲۵

در این آزمون، فرضیه صفر دلالت بر عدم اولویت بین این ۸ مؤلفه دارد و فرضیه مخالف، نشان‌گر این است که لااقل اولویت دو مؤلفه باهم تفاوت معنی‌داری دارد. اگر فرضیه صفر درست باشد؛ انتظار داریم که رتبه‌های ۱ تا ۸ در هر ستون، تقریباً با فراوانی یکسان رخ دهد و اگر فرضیه صفر نادرست باشد، یعنی ارزش دلایل یکسان نباشند، انتظار داریم که رتبه‌های یک ستون با بقیه ستون‌ها متفاوت باشد.

ابتدا رتبه‌های هر ستون را با هم جمع می‌کنیم و مجموع ستون را با R_i نشان می‌دهیم.

آماره آزمون فریدمن x^2 به شرح ذیل تعریف می‌شود:

$$x^2 = \frac{12}{nk(k+1)} \sum_{i=1}^k R_i^2 - 3n(k+1)$$

که در آن n تعداد سطرها (تعداد کارشناسان) و k تعداد ستون‌ها (دلایل) می‌باشد. مقادیر بحرانی برای مقادیر مختلف n و k نیز از جدول x^2 ضمیمه به دست آمده است؛ بنابراین داریم: (صدقیانی و همکاران، ۱۳۸۱: ۱۷۹)

$$x^2 = \frac{12}{32 \times 8(8+1)} (165^2 + 161^2 + 149^2 + 147^2 + 140^2 + 135^2 + 130^2 + 125^2) - 3 \times 32(8+1) =$$

$$x^2 = \frac{12}{1792} (27225 + 25921 + 22201 + 21609 + 19600 + 18225 + 16900 + 15625) - 672 = 1.122$$

با مراجعه به جدول x^2 ملاحظه می‌شود؛ احتمال این که x^2 برابر ۱.۱۱۲ باشد، مساوی ۰.۲۵۵ می‌باشد؛ و این به این معنا است که مقدار آماره آزمون (۱.۱۱۲) بیشتر از مقدار آماره بحرانی x^2 جدول متناظر با احتمال ۰.۰۵ می‌باشد و فرضیه H_1 رد می‌شود و ۸ مؤلفه از نظر اولویت یکسان هستند.

جدول شماره ۲: رتبه‌بندی میزان تأثیر متغیرهای مؤلفه‌های اصطلاح جنگ ترکیبی (هیبریدی) در جنگ‌های قرن بیستم

براساس آزمون فریدمن

رتبه فریدمن R_i	شرح عامل
۱۶۵	نیروهای کلاسیک نظامی
۱۶۱	جنگ اطلاعاتی و پروپاگاندا
۱۴۹	دیپلماسی
۱۴۷	نیروهای نامنظم و چریکی
۱۴۰	نیروهای ویژه
۱۳۵	حمله‌های سایبری
۱۳۰	جنگ اقتصادی
۱۲۵	حمایت از نابسامانی‌ها و شورش‌های محلی
۱۱۵۲	جمع

$$x^2 = ۸.۲۲۲k = ۵ \quad n = ۳۲$$

$$x^2 = \frac{12}{nk(k+1)} \sum_{i=1}^k R_i^2 - 3n(k+1)$$

$$Df = k - 1 = 3 \quad \alpha = 0.0005$$

ب: رتبه‌بندی مؤلفه‌های اصطلاح جنگ ترکیبی (هیبریدی) در جنگ‌های حال حاضر و آینده:

جدول شماره ۳: اظهارنظر و رتبه‌بندی کارشناسان در خصوص میزان اهمیت مؤلفه‌های جنگ ترکیبی

در جنگ‌های حال حاضر و آینده براساس آزمون فریدمن

شماره کارشناس	کلاسبک نیروهای	جنگ اطلاعاتی	دیپلماسی	نیروهای نامنظم	نیروهای ویژه	سایبری	حمله‌های	جنگ اقتصادی	شورش‌های محلی
۱	۷	۶	۵	۲	۳	۸	۱	۴	
۲	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳	
۳	۱	۵	۲	۴	۷	۸	۵	۳	
۴	۱	۳	۲	۴	۷	۸	۵	۶	
۵	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳	
۶	۸	۳	۲	۴	۷	۱	۵	۶	
۷	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳	
۸	۴	۳	۶	۱	۸	۵	۲	۷	
۹	۱	۳	۲	۴	۷	۸	۵	۶	
۱۰	۶	۷	۵	۸	۳	۴	۲	۱	
۱۱	۴	۳	۶	۱	۸	۵	۳	۷	
۱۲	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳	
۱۳	۳	۱	۲	۴	۷	۸	۶	۵	
۱۴	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳	
۱۵	۱	۵	۲	۴	۷	۸	۵	۳	
۱۶	۱	۳	۲	۴	۷	۸	۵	۶	
۱۷	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳	
۱۹	۱	۵	۲	۴	۷	۸	۵	۳	
۲۰	۸	۳	۲	۴	۷	۱	۵	۶	
۲۱	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳	
۲۲	۱	۳	۲	۴	۷	۸	۵	۶	
۲۳	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳	
۲۴	۴	۳	۶	۱	۸	۵	۲	۷	
۲۵	۱	۳	۲	۴	۷	۸	۵	۶	
۲۶	۶	۷	۵	۸	۳	۴	۲	۱	
۲۷	۴	۳	۶	۱	۸	۵	۲	۷	
۲۸	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳	
۲۹	۳	۱	۲	۴	۷	۸	۵	۶	

شماره کارشناس	کلاسهای نیروهای	اطلاعات جنگ	دیپلماسی	نیروهای نامنظم	نیروهای ویژه	سایبری	حمله‌های	اقتصادی	جنگ	شورش‌های محلی
۳۰	۵	۷	۴	۸	۱	۲	۶	۳	۳	۳
۳۱	۱	۵	۲	۴	۷	۸	۵	۳	۳	۳
۳۲	۱	۳	۲	۴	۷	۸	۵	۶	۳	۳
R _j	۱۱۰	۱۳۸	۱۷۰	۱۱۵	۱۲۵	۱۷۵	۱۸۸	۱۴۱	۳	۳

در این آزمون فرضیه صفر دلالت بر عدم اولویت بین این ۸ مؤلفه دارد و فرضیه مخالف نشان‌گر این است که لاقبل اولویت دو مؤلفه با هم تفاوت معنی‌داری دارد. اگر فرضیه صفر درست باشد؛ انتظار داریم که رتبه‌های ۱ تا ۸ در هر ستون، تقریباً با فراوانی یکسان رخ دهد و اگر فرضیه صفر نادرست باشد، یعنی ارزش دلایل یکسان نباشند؛ انتظار داریم که رتبه‌های یک ستون با بقیه ستون‌ها متفاوت باشد. ابتدا رتبه‌های هر ستون را با هم جمع می‌کنیم و مجموع ستون را با R_j نشان می‌دهیم. آماره آزمون فریدمن x^2 به شرح ذیل تعریف می‌شود:

$$x^2 = \frac{12}{nk(k+1)} \sum_{i=1}^k R_i^2 - 3n(k+1)$$

که در آن n تعداد سطرها (تعداد کارشناسان) و k تعداد ستون‌ها (دلایل) می‌باشد. مقادیر بحرانی برای مقادیر مختلف n و k نیز از جدول x^2 ضمیمه به دست آمده است، بنابراین داریم:

$$x^2 = \frac{12}{32 \times 8(8+1)} (110^2 + 138^2 + 170^2 + 115^2 + 125^2 + 175^2 + 188^2 + 141^2) - 3 \times 32(8 + 1) = 1.634$$

با مراجعه به جدول x^2 ملاحظه می‌شود؛ احتمال این که x^2 برابر 1.623 باشد، مساوی 0.333 می‌باشد؛ و این یعنی این که مقدار آماره آزمون (1.634) بیشتر از مقدار آماره بحرانی x^2 جدول متناظر با احتمال ۰.۰۵ می‌باشد و فرضیه H_1 رد می‌شود و ۸ مؤلفه از نظر اولویت یکسان هستند.

جدول شماره ۴: رتبه‌بندی میزان تأثیر متغیرهای مؤلفه‌های اصطلاح جنگ ترکیبی (هیبریدی) در جنگ‌های حال حاضر و آینده براساس آزمون فریدمن

رتبه فریدمن R_i	شرح عامل
۱۸۸	جنگ اقتصادی
۱۷۵	حمله‌های سایبری
۱۷۰	دیپلماسی
۱۴۱	حمایت از نابسامانی‌ها و شورش‌های محلی
۱۳۸	جنگ اطلاعاتی و پروپاگاندا
۱۲۵	نیروهای ویژه
۱۱۵	نیروهای نامنظم و چریکی
۱۱۰	نیروهای کلاسیک نظامی
۱۱۵۲	جمع

$$x^2 = ۸.۲۲۲k = ۵ \quad n = ۳۲$$

$$x^2 = \frac{12}{nk(k+1)} \sum_{i=1}^k R_i^2 - 3n(k+1) \quad \text{آماره آزمون}$$

$$Df = k - 1 = 3 \quad \alpha = 0.0005 \quad \text{درجه آزادی}$$

نتیجه‌گیری

تمامی مؤلفه‌های اصطلاح جنگ ترکیبی در جنگ‌های گذشته و حال حاضر به‌کار گرفته شده است؛ تنها اختلاف کمی در رتبه‌بندی عوامل در گذشته و حال وجود دارد. در میزان تأثیر متغیرهای مؤلفه‌های اصطلاح جنگ ترکیبی (هیبریدی) در جنگ‌های قرن بیستم براساس آزمون فریدمن اختلاف معنی‌داری دیده نمی‌شود و همین مؤلفه‌ها در جنگ‌های حال حاضر و آینده نیز اختلاف معنی‌داری را نشان نمی‌دهد. رتبه‌بندی میزان تأثیر متغیرهای مؤلفه‌های اصطلاح جنگ ترکیبی (هیبریدی) در جنگ‌های قرن بیستم به شرح ذیل می‌باشد:

رتبه	شرح عامل
۱	نیروهای کلاسیک نظامی
۲	جنگ اطلاعاتی و پروپاگاندا
۳	دیپلماسی
۴	نیروهای نامنظم و چریکی
۵	نیروهای ویژه
۶	حمله‌های سایبری
۷	جنگ اقتصادی
۸	حمایت از نابسامانی‌ها و شورش‌های محلی

رتبه‌بندی میزان تأثیر متغیرهای مؤلفه‌های اصطلاح جنگ ترکیبی (هیبریدی) در جنگ‌های حال حاضر و آینده به شرح ذیل می‌باشد:

رتبه	شرح عامل
۱	جنگ اقتصادی
۲	حمله‌های سایبری
۳	دیپلماسی
۴	حمایت از نابسامانی‌ها و شورش‌های محلی
۵	جنگ اطلاعاتی و پروپاگاندا
۶	نیروهای ویژه
۷	نیروهای نامنظم و چریکی
۸	نیروهای کلاسیک نظامی

منابع

- اسماعیلی، فرزاد؛ رجب‌پور، مجید (۱۳۹۵)، چگونگی عملیات ارتش و مردم جمهوری اسلامی ایران در جنگ ترکیبی، انتشارات دافوس آجا
- آذر، عادل؛ مؤمنی، منصور (۱۳۹۲)، آمار و کاربرد آن در مدیریت (جلد اول & جلد دوم)، تهران، انتشارات سمت
- ایجابی، ابراهیم (۱۳۹۲)، آمار و کاربرد آن در مدیریت (با رویکرد نظامی)، انتشارات دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا، چاپ اول
- تیموتی، مک کالو؛ جانسون، ریچاردسون (۲۰۱۳)، جنگ هیبریدی، ترجمه: سیدمسعودرضا زواره‌ای و احمد الهیاری، تهران، انتشارات دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا

- کلانتری، فتح‌الله (۱۳۹۴)، واکاوی راهبردهای نظامی آمریکا در جنگ‌های حال و آینده، فصلنامه راهبرد دفاعی، شماره ۵۱
- سال‌مونی، ای‌باراک و سایر همکاران، پرورش رهبران راهبردی برای منازعه‌های آینده، ترجمه: به‌روش، میثم (۱۳۹۰)، فصل‌نامه راهبرد دفاعی، شماره ۱۰۱
- رشید، غلام‌علی و همکاران (۱۳۹۳)، واکاوی الگوهای حاکم بر جنگ آینده، فصلنامه راهبرد دفاعی، شماره ۴۸
- رستمی، محمود (۱۳۷۸)، فرهنگ واژه‌های نظامی، انتشارات ستاد مشترک آجا، چاپ اول
- گزارش پژوهشی شماره ۲ تحت عنوان "پیدایش جنگ هیبرید" (۱۳۸۹)، انتشارات مرکز آموزشی و پژوهشی شهید سپهبد صیاد شیرازی
- مرادیان، محسن و سایر همکاران (۱۳۹۳)، هنر جنگ، انتشارات دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا
- هافمن، فرانک‌جی (۲۰۰۷)، ظهور جنگ‌های ترکیبی، انستیتوی مطالعاتی سیاسی پوتوماک
- یارندی، سیدمحسن (۱۳۹۴)، جنگ ترکیبی و جنگ آرمانی نسل‌های جدید جنگ، تهران، انتشارات، مرکز تحقیقات دفاعی راهبردی
- Huber, Tomas (2014), The Report Of United States Army Special Operations Command, New York, Department Of Defence U.S.A.
- Www.Smallwarsjournal.Com, Thoughts On "Hybrid" Conflict, Dr. Russell W. Glenn
- Www.Smallwarsjournal.Com, Further Thoughts On Hybrid Threats, Frank G. Hoffman